

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

О. В. Сушиий

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ЯК ПОДОЛАТИ ВИКЛИК БЕЗСУБ'ЄКТНОСТІ?

Проаналізовано динаміку і тенденції змін суспільно-політичних практик українських громадян в умовах внутрішньополітичної нестабільності та зовнішніх загроз територіальній цілісності України. На основі аналізу результатів усеукраїнських репрезентативних опитувань ІСПП НАПН України реконструйовано шкалу (типологію) громадсько-політичної залученості, що дає відповідний “зріз” поширених в українському соціумі моделей участі громадян у суспільно-політичному житті. Діапазон її значень охоплює еквівалентні типи політичних орієнтацій (політико-психологічних настановлень) громадян (активісти, ситуативні активісти, політичні нігілісти, абсентеїсти) та фіксує “емпіричну вагу” кожної групи. У ході аналізу визначено, що громадяни по-різному поінформовані щодо питань розвитку громадянського суспільства, більш-менш компетентні, по-різному розглядають ситуацію і визначають ступінь своєї відповідальності за вирішення як загальнодержавних, так і локальних завдань. Громадянська активність українців переважно ситуативна, а громадянська ініціатива є найчастіше виявом локальної спонтанної колективної самоорганізації громадян. Українцям досі бракує усвідомлення того, що їхня громадянська активність має бути не лише відповіддю на складні виклики, а й постійною практикою; що запорука успішності і стійкості активістських практик – у міцності і розгалуженості горизонтальних зв’язків між громадянами і у формуванні добровільних громадських об’єднань; що зміцнення активістської компоненти, її стабілізація передбачають певний рівень інституціоналізації і “рутинізації” активістської діяльності. Виявлено тенденції, що свідчать про зміцнення суб’єктного потенціалу громадян, зростання їхньої впевненості у власних силах, їхню готовність брати на себе відповідальність за країну. Ці тенденції віддзеркалюють внутрішні процеси формування групової солідарності та підвищення рівня самоорганізаційної активності населення, що спроможні з часом у новітніх українських реаліях перетворитися на потужний громадський рух. Стверджується, що політична культура сучасної України перебуває в процесі становлення і ще не набула усталеного вигляду, в українському суспільстві в цілому є значний резерв

для зростання громадського сектора, громадянське суспільство в Україні потенційно активне і прагне змін.

Ключові слова: громадсько-політична участь, громадянське суспільство, громадянськість, суспільно-політичні практики, політична культура.

Проблеми розбудови громадянського суспільства в цілому та формування громадянськості зокрема багато років належать до найдискутованіших тем у вітчизняному науково-експертному середовищі, а концепти “громадянське суспільство”, “громадянськість” набули небувалого поширення в політичній риторичі. Посилена увага до конституювання громадянського суспільства, з одного боку, зумовлена тим, що в цьому понятті в концентрованому вигляді зосереджено багато ідеалів розвитку та утвердження гуманістичних форм соціального устрою. Сфера “громадянського” пронизує всі найважливіші галузі життєдіяльності суспільства – політичну, правову, економічну, соціальну, духовну, екологічну та всі його інститути, ідеологію, культуру, етнонаціональні та конфесійні відносини. Те, як розвивається громадянське суспільство, тобто еволюція “громадянськості” суспільства, значною мірою впливає як на сутність політичного процесу, так і на механізми реалізації суспільно-політичних змін [11]. З другого боку, контроверсійним у дискусіях про сутність громадянського суспільства стало питання щодо можливості його становлення в посттоталітарних країнах. Розвинуте громадянське суспільство, як свідчить світовий досвід, є джерелом і наслідком політичної активності мас, що, власне, утворює міцний фундамент демократії. Натомість специфіка становлення громадянського суспільства на посттоталітарному просторі виявила більш концептуальне освоєння характеру громадянського суспільства на рівні аналітичної категорії, ніж на рівні його практичної реалізації [13].

На тлі запеклих дискусій розвиток публічної сфери та, власне, структура відносин між державою, суспільством і громадянином у сучасній Україні не стільки дають підстави для виникнення сумнівів щодо можливості застосування понять, вироблених політичною думкою Заходу, скільки, зважаючи на загальну громадську активність населення та рівень компетентності громадського активу, спонукають замислитися над питанням відповідності українського суспільства критеріям громадянського. Вочевидь, освоєння та розвиток концепції громадянського суспільства не є “лекалом”, під яке можна закроювати, зокрема, й українську дійсність; скоріше, може йтися про увідповіднення загальних теоретичних уявлень та концепцій громадського суспільства, співвідношення універсальних характеристик ідеальної моделі реальній моделі цього суспільства [6; 7]. Тому, цілком погоджуючись з думкою, що проект “побудови громадянського суспільства” в Україні

виконує радше роль ритуального атрибуту суспільної комунікації, ніж продукту рефлексії над тим, куди реально рухається наше суспільство [6], ми не будемо занурюватися у вир дебатів щодо того, чи громадянське суспільство взагалі де-не-де існує як реальність, а чи воно залишається лише модним “симулякром”. Натомість пропонуємо поміркувати над питанням: а на якій стадії розвитку перебуває громадянськість українського соціуму на цей час? Відповідно, відстежуючи стан і тенденції змін суспільно-політичних практик українських громадян за результатами моніторингових досліджень ІСПП НАПН України [2], окреслимо профіль громадянськості українського соціуму.

Мета статті: проаналізувати динаміку і тенденції змін суспільно-політичних практик українських громадян в умовах внутрішньополітичної нестабільності та зовнішніх загроз територіальній цілісності України.

Громадянськість будемо трактувати як відносно стійкі типи та форми соціальних практик, що розвиваються від психічних і ментальних реакцій до більш-менш активних форм соціальної діяльності. А її структуру – як ряд компонентів (психічний, аксіологічний, комунікативний, когнітивний, діяльнісний), що, власне, й обумовлюють ступінь залученості соціального суб’єкта (особи, спільноти) в життя соціуму. Оскільки названі компоненти певним чином уособлюють знання, якості, позиції, цінності, дії тощо, громадянськість спробуємо осягнути у фокусі політичної (громадянської) культури.

У контексті нашого дослідження концепція політичної культури, розроблена в 50-х роках минулого сторіччя знаними американськими науковцями Г. Алмондом і С. Вербою [1], корисна з кількох причин.

Відомо, що успішність функціонування будь-якої політичної системи залежить від того, наскільки вона відповідає політичним орієнтаціям громадян конкретного суспільства. Власне, політична культура розглядається авторами концепції як співвідношення політичних і неполітичних позицій та моделей поведінки, тобто відображає баланс активності і пасивності, згоди і незгоди, залученості та індиферентності, зацікавленості та аполітичності, прихильності і недовіри. У такому сенсі термін “політична культура” наближено до політичних орієнтацій – поглядів і позицій щодо політичної системи та її різних частин і позицій щодо власної ролі в цій системі. Дослідження політико-психологічних настановлень та поведінкових прихильностей дає можливість розкрити зміст політичної культури, виявити відповідні залежності та зв’язки [там само, с. 25, 28-30]. Це – перше.

Друге. Наслідуючи принципи веберівського “ідеального типу”, дослідники виділяють три відносно сталі типи політичної культури та відповідні соціальні практики: *патріархальну* (парохіальну¹), де домінують прихильність до “давнього коріння”, особисті та вузькогрупові потреби, слабо пов’язані з державними чи суспільними орієнтирами; *підданську*, для якої характерне пасивне ставлення людини до політичної системи через залежність від неї; та *партисипаторну* (активістську, або учасницьку), у межах якої члени суспільства мають досить високий рівень політичної грамотності та орієнтовані на активні дії, спрямовані на систему в цілому. Однак ідеальні типи політичної орієнтації, як справедливо зазначають Г. Алмонд і С. Верба, на практиці не трапляються. Ці елементи і не витісняють один одного, а співіснують, утворюючи змішані типи політичної культури: *парохіально-підданську*, *піддансько-партисипаторну*, *парохіально-партисипаторну*. Зрештою, симбіоз усіх трьох типів культур формує той особливий тип політичної культури – *громадянської*, яка, на думку Г. Алмонда і С. Верби, сприяє еволюційному розвитку демократичного суспільства та його політичної системи [там само, с. 34-37, 41-47, 51-52].

І третє. Розкриваючи сутність громадянської культури (її втіленням та зразком для наслідування можна вважати Великобританію і США), американські вчені підкреслюють, що це не просто сучасна культура, а така культура, в якій сучасність поєднана з традицією [там само, с. 18, 51-52]. Іншими словами, змішаний характер громадянської політичної культури не стільки спричинює неоднорідний характер її елементів, скільки поєднує та взаємодоповнює давні орієнтації (самоврядування та підпорядкування), що виникли в традиційному суспільстві, і нові орієнтації (участь), що виникли в індустріальному та постіндустріальному суспільстві, модифікуючи та адаптуючи їх до умов, що змінюються. Тому “модальна особистість” громадянина, будучи похідною від “учасника”, “підданого” і “парохіала”, не лише орієнтована на активну участь у політичному житті, а й підпорядкована

¹ У своїй праці Г. Алмон і С. Верба використовували термін “parochial”, що буквально перекладається як “парафіальний” (рос. – “приходской”). Виключно церковна конотація терміна в слов’янських (українській, російській) мовах (на відміну від англійської, де “парафія” – не лише церковна, а й територіальна одиниця на рівні місцевого самоврядування) унеможливило використання буквально перекладу. Тому замість терміна “патріархальна” останнім часом використовують або чисту кальку “парохіальний”, або “провінційний”, виходячи з багатозначності англійського першоджерела (прикметник “parochial” можна перекладати як вузький, обмежений, замкнутий; містечковий, провінційний) (дет. див.: [2, с. 34]).

закону та владі, немов їх підданий, а також є членом різних інших дифузно розмитих первинних груп [там само, с. 37].

А проте гетерогенність громадянської культури зумовлена не тільки ступенем та способами, в які парохіальна, підданська та учасницька орієнтації комбінуються між собою у свідомості громадян, а й “сумішню” носіїв різних культурних орієнтацій. Частина громадян можуть бути активними в політиці, інші, приймаючи та поділяючи демократичні цінності, відіграють пасивну роль підданих; навіть у середині кожної з підгруп можуть спостерігатися відмінності в політичних орієнтаціях, для більшості ж громадян політична діяльність є лише частиною їхніх інтересів. Сплав традиційних настановлень та учасницьких орієнтацій забезпечує збалансованість і врівноваженість громадянської політичної культури¹ [там само, с. 37, 52].

Можна погодитися з критиками теорії Алмонда і Верби, що описані ними класичні форми громадянського суспільства були характерні для конкретного етапу історичного розвитку і є продуктом певної цивілізаційної, географічної та політичної реальності. Залежно від історичних традицій, політичної культури та менталітету народу, особливостей політичного устрою можуть утворюватися й інші моделі політичної участі. Утім, не можна заперечувати те, що в будь-якому суспільстві громадяни можуть бути носіями і активістських, і патерналістських, і конформістських зразків мислення та поведінки.

У рамках аналізу громадсько-політичної залученості населення будемо виходити з того, що культура політичної участі є найбільш повним та послідовним утіленням культури демократичного суспільства, а громадянська компетентність – її якісним виміром. Громадянська політична культура в широкому розумінні уособлює специфічний розподіл моделей орієнтацій (настановлень) щодо тієї чи тієї політичної системи та відображає відповідний “зріз” наявних у суспільстві моделей участі громадян у політичному процесі. Відповідно, громадянська компетентність, як функція громадянського суспільства, генерує ґрунт для ефективної та успішної діяльності особистості, соціальних груп і всього суспільства в цілому. У дещо вужчому зна-

¹ Громадянську політичну культуру вирізняє передусім домінування частки активних громадян, а підданська і парохіальна орієнтації громадян можуть модифікуватися в політичну активність, а можуть залишатися у сфері неполітичних інтересів. У суспільствах громадянського типу, наприклад західних, парохіальна та підданська орієнтації зазвичай сукупно характерні для 40 % громадян, а 60 % становлять представники активістської культури. Отже, приблизна “формула” громадянської політичної культури така: 60 % “учасників”, 30 % “підданих” і 10 % “парохіалів”.

ченні громадянська культура відображає рівень усвідомлення громадянами суспільних завдань та їхньої практичної активності в розв'язанні цих завдань. А громадянська компетентність, відповідно, постає як параметр діяльності особистості та демонструє ефективність її політичної соціалізації.

У сучасних емпіричних дослідженнях політичну участь розглядають переважно в континуумі поведінкових форм, починаючи з найнижчого, іноді “нульового”, рівня активності “політичної людини”. Побудовані на основі цих досліджень типології політичної участі постають фактично як типології політичної поведінки пересічних громадян, охоплюючи всі її прояви, аж до не-участі в політичному житті включно [10, с. 10]. Однак наявні типології політичної поведінки недостатньо чутливі до якісної специфіки політичної участі, що передбачає самодіяльність, самоорганізацію, самоврядування громадян. І оскільки політична участь виступає не просто індикатором розвитку демократичних процесів, а ще й мірилом розвиненості рівня політичної самоорганізації особистості, потрібно звернути увагу на ті особливості, що дають змогу судити про ступінь власної, внутрішньої активності громадян.

По-перше, пересічні громадяни здебільшого розуміються на тих питаннях, які є для них пріоритетними, тому “зріз” наявних у суспільстві моделей участі громадян у суспільно-політичному житті відбиватиме закарбовані в суспільній свідомості та поведінковій психології цінності та цілі, які визначають їхню діяльність. Попри те, що пересічний громадянин здебільшого не відповідає ідеалові активного, впливового громадянина, встановленому нормативною політичною теорією, зазначають Алмонд і Верба, ступінь усвідомлення громадянами потенціалу власного впливу на владні структури впливає на їхню політичну поведінку. Суб'єктивно компетентний громадянин з більш високою імовірністю буде активним громадянином [1, с. 191].

По-друге, висока оцінка власної компетентності як громадянина, здатного впливати, може бути абсолютно не підтверджена активною політичною поведінкою. Розрив між реальною політичною поведінкою громадян та їхнім сприйняттям своєї здатності та обов'язку діяти, з одного боку, і почуттям обов'язковості участі в політичному житті та реальною участю, з другого, вказує на те, що переважна більшість громадян у країнах з громадянською політичною культурою є потенційно активними, і, власне, наявний у них резерв потенційної впливовості робить їхню участь за певних обставин більш імовірною. Відповідно баланс між активністю і пасивністю може підтримуватися тільки за умови, що політичні питання постають не дуже гостро [там само, с. 454-457].

Отже, рухаючись у ріднісі настановлень розробників концепції громадянської культури, сконцентруємо увагу вже не тільки і не стіль-

ки на тому, що має робити індивід, що він робить фактично і що він може зробити, скільки спробуємо дізнатися його думки про те, що він має робити, що він може зробити і що він робить насправді. Осмислення суб'єктивних уявлень громадян щодо власної громадянської компетентності та сприйняття власної здатності справляти вплив на діяльність органів влади, прийняття суспільно важливих рішень допомагає визначити ступінь залучення громадськості в суспільно-політичне та громадське життя. Там само співвідношення психологічних настановлень громадян, сприйняття здатності справляти вплив на суспільно-політичні процеси та фактичного рівня їхнього впливу дасть змогу окреслити громадянський потенціал українського суспільства.

Межі політичної участі досить рухливі й зумовлені різними причинами, тому про рівень політичної залученості громадян нерідко судять за непрямими показниками. Ми запитали в громадян *“Чи достатньо Ви обізнані з питаннями, що стосуються розвитку громадянського суспільства?”* [2]. За десять років моніторингу цього питання розподіл відповідей залишився майже незмінним. Близько 10% припадає на представників полярних полюсів з чітко вираженою *активістською* та *індиферентною* громадянською позицією. Припускаємо, що ті, хто вважає себе обізнаним достатньо (таких у 2004 р. було 13,6 %; у 2008 р. – 11,5 %; у 2012 р. – 9,1 %; з 2015 р. – 12,1 %) – це громадяни, які тим чи іншим чином безпосередньо залучені до участі в суспільно-громадській діяльності або принаймні цікавляться нею (умовно позначатимемо їх як активістів¹). Згідно з даними 2015 р., це громадяни з повною вищою (23 %) й неповною вищою чи середньою спеціальною (13,7 %) освітою, які є

¹ У вузьких колах активістів відоме “правило десяти відсотків” – потрібно лише 10% активних учасників суспільства, які твердо вірять у свою ідею, для того щоб швидко змінити точку зору всіх інших. Це емпіричне правило довели американські науковці із центру SCNARC при Політехнічному інституті в Ренселаері, які на замовлення армії США створили математичну модель “досягнення соціального консенсусу в результаті впливу переконаної меншості”. Результати дослідження показали: якщо наполегливих прихильників нової ідеї або концепції в суспільстві менше зазначеного порогу в 10 %, вони можуть пропагувати свої погляди довіку і нічого не зміниться. Переломний момент настає за умови подолання цієї межі – тоді відбувається лавиноподібне поширення ідеї, що може викликати надзвичайно стрімкі соціальні зрушення. Така закономірність, за умови твердої позиції носіїв ідеї або концепції, спрацює в будь-яких формах комунікативних практик (дет. див. [12]). Висновки американських науковців, на наш погляд, можуть бути корисними в контексті гармонізації суспільно-владних відносин, розвитку публічної сфери та комунікативних практик.

представниками усіх вікових категорій (люди середнього та старшого віку – 14 % і 11 %, відповідно, молодь – 10 %).

Кількість їхніх опонентів – індиферентно налаштованих громадян, що виявляють байдужість до питань громадянського суспільства та громадсько-політичного життя як такого (називатимемо їх абсентеїсти) – лишилася майже незмінною: у 2004 р. – 10,7 %; у 2012 р. – 12,4 %; у 2015 р. – 9,6 %. Найбільше тих, хто поділяє цю позицію, за даними 2015 р., знаходимо серед молодих людей 18-29 років (14,3 %) з неповною середньою (12,7 %) та неповною вищою чи середньою спеціальною (10,5 %) освітою.

Потенційно активних громадян (або ситуативних активістів) – хто вважає, що загалом обізнаний, але недостатньо, – найбільше було у 2008 і 2015-му роках – 42,6%, найменше – у 2009 р. – 34,7%. Порівняно з 2012 р. (36,3%) їхня кількість зросла на 6,3%, однак, враховуючи те, що після другого Майдану минуло два роки, зрушення дуже незначні. Найімовірніше, ці громадяни не є постійними учасниками громадсько-політичного життя, однак вони здатні в разі потреби мобілізуватися самі й мобілізувати своє соціальне оточення навколо певної мети чи ідеї. Такі громадяни є серед представників усіх вікових категорій, при цьому чим менший вік респондента, тим більшим є відсоток тих, хто висловлює недостатню обізнаність щодо питань розвитку громадянського суспільства (представники старшого покоління – 37,3 %, середнього віку – 44,9 %, молодь – 46,2 %). Як припущення висловимо думку, що найменший відсоток потенційно активних громадян серед респондентів з неповною середньою освітою – 30,7 % (vs 43,5 % респондентів з повною середньою, 44,1 % – з повною вищою та 48,4 % – з неповною вищою освітою) – можна пояснити властивою людям з неповною середньою освітою (це можуть бути як підлітки, що здобувають освіту, так і люди старшого пенсійного віку, які більшість свого життя прожили за радянської системи) “громадянською індиферентністю” щодо перебігу суспільно-політичних процесів та власної залученості до розв’язання важливих суспільних проблем.

Водночас тривожним сигналом, на наш погляд, є те, що протягом 2004–2012 років майже на 10 % зросла кількість громадян, які визнали, що практично не знаються на питаннях розвитку громадянського суспільства (з 24,9 % до 35 %). І хоч у 2015 р. їх поменшало до 28,6 %, проте цей відсоток свідчить, що кожен третій громадянин потенційно виступає носієм *політичного нігілізму*, який можна трактувати і як громадянську позицію, і як неусвідомлювану та навіть захисну реакцію громадян від громадсько-політичної життєдіяльності.

Причини такого стану можуть бути різними: розчарування політикою, розчарування в політиках, нівелювання цінностей і принципів демократії, зневіра у здатності масового громадянина вплинути на перебіг суспільно-політичних та економічних процесів у країні тощо.

Водночас така відповідь може вказувати й на те, що інформаційно-просвітницька діяльність із питань, що стосуються розвитку громадянського суспільства, а значить громадянська освіта і виховання в Україні є неефективними та не досягають своєї головної мети – пробудження громадянської свідомості, громадянської й громадської ініціативи, інтересу до суспільно-громадської діяльності тощо.

Зважаючи на висловлені припущення, цілком закономірно, на наш погляд, видається тенденція зростання відсотка громадян, *необізнаних* щодо питань розвитку громадянського суспільства, (а) пропорційно їхньому віку (за даними 2015 р.): молодь – 21,1 %, представники середнього віку – 27,6 %, представники старшого покоління – 34,6 %, що можна трактувати з позиції суспільних настроїв та почуттів громадян; а також (б) рівня освіти (за даними 2015 р.): 19,8 % серед громадян з вищою освітою, 21,1 % – з неповною вищою, 31 % – з повною середньою та 42,9 % – з неповною середньою освітою, що дає підстави замислитися над проблемами ефективності громадянської освіти в Україні. Тих, хто не зміг визначитися з власною позицією за роки спостереження, поменшало на 5 % (12,1 % – 2004 р.; 7,1 % – 2015 р.). Серед представників усіх вікових категорій, незалежно від рівня освіти, їхня частка становить менше як 10%.

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування) впадає в око таке: “обізнаних достатньо” з питаннями, що стосуються розвитку громадянського суспільства, найбільше в Західному регіоні (17 %), найменше – у Південному (4,5 %). Дзеркально протилежна ситуація щодо тих, хто обрав відповідь “практично нічого про це не знаю”: на Півдні таких 33,6 %, на Заході – 23 %. Найбільше тих, кого “це не цікавить”, у Східному регіоні (13,3%), найменше – у Західному (6,4%).

Не потребує зайвих доказів той факт, що громадянська активність – якість, яка надається людині чи спільноті не від народження; вона є проявом суб’єктності – як індивідуальної, так і колективної, що формується в процесі життєдіяльності та виявляється як здатність до самореалізації та самоорганізації. Суб’єктність нерозривно пов’язана з реальними повноваженнями і потенціями особистості в реалізації нею суспільно значущих потреб, інтересів і цілей. А тому вимагає створення таких умов, за яких громадська ініціатива, вивільнившись від стихійних вивержень громадянської активності, набуватиме дієвих інституціоналізованих форм, первинною формою яких є різноманітні об’єднання громадян. Їхнє соціально-політичне призначення полягає насамперед у тому, що вони допомагають людям розв’язувати проблеми повсякденного життя, відкривати можливості для виявлення гро-

мадсько-політичних ініціатив, здійснення функцій самоврядування. Невипадково добровільні організації порівнюють із суспільними лабораторіями, де громадяни вчать демократії – здобувають знання, навички, засвоюють цінності демократичного суспільства. Таким чином у процесі публічної політичної діяльності, участі в громадсько-політичному житті, в управлінні формується “якісний громадянин”.

Ступінь залучення громадян до діяльності громадських організацій як інститутів громадянського суспільства може слугувати інтегральним показником потенціалу громадянського суспільства в Україні. Критично поглянувши на сучасні українські реалії, можна погодитися з думкою М. М. Слюсаревського, що весь період, починаючи з проголошення державної незалежності, був періодом хоч і суперечливого, але сходження до суб’єктності. Події останніх двох років яскраво продемонстрували, що громадянин у нас уже є, однак вони ж засвідчили, що зріліх організаційних структур ще немає – нинішні громадські рухи працюють на сегментарному рівні, найчастіше не піднімаючись до вирішення загальнодержавних, політичних завдань [9].

У результаті аналізу спектра “громадянської залученості” за даними всеукраїнських репрезентативних опитувань ІСПП НАПН України складається враження, що українці хочуть побудувати громадянське суспільство, не беручи участі в роботі громадських організацій. Про це свідчить розподіл відповідей на запитання “*Чи бере-те Ви нині участь у роботі громадських організацій?*” [2]. Так, з 2004-го по 2012-й роки рівень залученості населення України до діяльності громадських організацій був у край низьким, на рівні 3-4 % (2004 р. – 3,8 %; 2009 р. – 4,3 %; 2012 р. – 4,5 %). У нинішній ситуації збройного конфлікту на Сході України, а фактично – неоголошеної військової агресії Російської Федерації проти України, частка громадян, що беруть участь у роботі громадських організацій, зросла аж до 6,4 % (за даними 2015 р.). Майже не змінилася частка громадян, які не беруть участь у роботі громадських організацій, але хотіли б брати в майбутньому (35,9 % у 2004 р.; 32 % у 2009 р.; 33,6 % у 2012 р.; 37,7 % у 2015 р.). І більше половини опитаних заявили, що не беруть і не збираються брати таку участь у майбутньому (2004 р. – 60,3 %; 2009 р. – 63,7 %; 2012 р. – 62 %; 2015 р. – 55,9 %).

Вочевидь, пасивність та байдужість громадян, недостатнє усвідомлення ними можливостей та необхідності використання організацій громадянського суспільства для захисту власних інтересів, з одного боку, та невпевненість у своїх силах, брак громадянських компетенцій, нерозуміння механізмів, за допомогою яких можна реалізувати власну громадянську ініціативу щодо розв’язання важливих суспільних проблем – з другого, зумовили як наднизький рівень безо-

середньої участі громадян у діяльності громадських організацій, так і досить високий рівень заперечення будь-яких форм громадської участі переважною більшістю громадян. На жаль, і те і те свідчить про міцність настановлень, сформованих у контексті радянської політичної культури парохіально-підданського типу.

На перший погляд останнім часом загальна динаміка кількісних показників участі громадян у діяльності громадських організацій хоч незначним чином і повільно, але змінюється на краще (2012 р. vs 2015 р.): на 2 % збільшився рівень залучення громадян до суспільно-громадської діяльності, на 5 % побільшало громадян, які мають намір та могли б долучитися до такої участі, на 7 % від основної маси населення поменшало й тих, хто не бере і не збирається брати участь у громадській роботі. Однак, порівнюючи в регіональному зрізі показники громадської залученості суспільства мирного, “довоєнного” 2012 р. і нинішнього “воєнізованого” 2015 р., отримуємо вкрай строка-ту, часом дзеркально протилежну картину.

Найтривожнішим виглядає Південний регіон – тут співвідношення “активістів” (безпосередньо залучених), “ситуативно залучених” (або потенційно готових долучитися) та “нігілістів” (тих, хто заперечує будь-які форми громадянської активності) таке: активістів поменшало з 1,7 % у 2012 р. до 0 % у 2015 р.; кількість потенційно активних громадян залишилася майже незмінною та становить чверть мешканців цього регіону (26,4 % vs 25,6 %); решту, три четверті, становлять нігілісти (71,9 % vs 74,4 %).

У воєнному Східному регіоні майже незмінним залишається показник залучення громадян до інститутів громадянського суспільства (3,3 % vs 4,1 %), натомість за рахунок зменшення на 5 % частки нігілістично налаштованих громадян (68,1 % vs 62,5 %) відповідно збільшилася частка потенційно готових долучитися до суспільно-громадської діяльності (28,6 % vs 33,3 %). Схожа картина спостерігається в Центрі: несуттєве зростання (близько 2%) серед активістів (4,7 % vs 6,5%) та збільшення (до близько 5 %) частки громадян, готових долучитися до діяльності в інститутах громадянського суспільства (34,5 % vs 40,3 %), за рахунок зменшення (до близько 7 %) в рядах політичних нігілістів (60,8 % vs 53,2 %).

На Заході України інституційно викристалізувався пул громадських активістів (8,1 % vs 12,1 %) та зберігається, з незначними зсувами, майже однаковий розподіл числа громадян, потенційно готових долучитися до участі в суспільно-громадській діяльності (46 % vs 45,1 %), та громадян, які до цього не готові й не бажають цього (46 % vs 42,8 %).

Зазначимо, що на цей час пул “активістів” складається з молоді 18-29 років (7,6 %) та представників середнього віку 30-55 років (7,5 %) переважно з повною вищою освітою, є серед них і люди похилого віку (4,1 %). Серед молодих людей майже порівно “потенційних активістів” (47 %) та “нігілістів” (45,4 %), але останніх все ж таки трохи менше. Натомість серед представників середнього віку майже половина – “нігілісти” (49,8 %), решта (42,7 %) – “потенційні активісти”. І перші і другі – громадяни з вищою, неповною вищою та середньою освітою. Серед громадян з неповною середньою освітою домінують “нігілісти” (71,7 %), з них лише кожен п’ятий (22,9 %) виявляє готовність долучитися до участі в громадських організаціях.

Зважаючи на те, що рівень реального залучення українців до діяльності громадських об’єднань, на думку більшості експертів, є набагато нижчим [5], складається враження, що за роки незалежності в Україні не вдалося створити умов, за яких більшість громадян відчувала б себе активними суб’єктами суспільно-політичного життя. А втім, було б помилкою вважати, що громадянське суспільство – це лише сукупність оформлених громадських організацій, які, безумовно, становлять його вагомий частку. Громадянське суспільство сьогодні залучає у свою орбіту дедалі ширший і яскравіший спектр організованих та неорганізованих груп інтересів. У деяких випадках (на жаль, почасти екстремальних) вони можуть відігравати домінуючу роль. Тому формальне членство в організації не тотожне участі в її діяльності, а наявність великої кількості громадських організацій ще не свідчить про повноцінне й зріле громадянське суспільство.

За таких обставин важливо враховувати не лише фактичну участь, а й тенденції щодо потенційної готовності українських громадян приєднатися до роботи громадських організацій. Припустимо, що напрями діяльності тієї чи тієї громадської організації збігатимуться з інтересами громадян – чи братимуть громадяни участь у роботі таких громадських організацій? Власне, питання *“Чи вважаєте Ви себе готовим до участі в роботі тих громадських організацій, напрями діяльності яких збігаються з Вашими інтересами?”* ми адресували тим категоріям респондентів, які, відповідаючи на попереднє запитання, визнали, що не беруть участі в роботі громадських організацій (“нігілісти”), або зазначили, що хотіли б брати участь у роботі громадських організацій (“потенційні активісти”). Пропонуємо у динаміці проаналізувати розподіл відповідей на це запитання [2].

Серед респондентів, які визнали, що не беруть участі в роботі громадських організацій, майже незмінною лишилася частка респондентів, які впевнені у власній готовності долучитися до громадської діяльності за умови, що така діяльність збігатиметься з їхніми інтере-

сами: на початку моніторингу цього питання у 2004 р. таких було 8,8 %, у 2015 р. – 7,7 %. Порівняно з попереднім зрізом у 2012 р. (10 %) на момент останнього опитування їх поменшало на 2,3 %.

Натомість у групі потенційно активних респондентів – тих, хто хотів би брати участь у роботі громадських організацій, – частка впевнених у власній готовності долучитися до громадської діяльності за умови, що така діяльність збігатиметься з їхніми інтересами, поменшала на 6 % (з 20,3 % у 2004 р. до 14,4 % у 2015 р.). Якщо ж порівняти різницю між даними останнього опитування (2015 р.) та “піками”, що спостерігалися у 2009-му (22,8 %) та 2012-му (22,1 %) роках, то ця різниця становить майже -8 %.

У рядах “нігілістів” дещо збільшилася частка громадян, які в принципі готові долучитися до громадської діяльності – з 17,7 % у 2004 р. до 20,5 % у 2015 р., однак їм бракує інформації про громадські організації, що діють в Україні. Зважаючи на те, що у 2009 р. їхня найменша за роки спостереження частка становила лише 15,6 %, за останні роки фіксуємо зростання майже на +5 %. Серед “потенційних активістів” спостерігаємо більш виразну динаміку зростання з 41,4 % у 2004 р. до 55,6 % у 2015 р. (майже +15 %) частки респондентів, готових долучитися до громадської діяльності за наявності інформації про діяльність таких громадських організацій.

І серед “нігілістів”, і серед “потенційних активістів” за останні п’ять років майже не змінилася частка громадян, які не вважають поки що себе готовими до участі в роботі громадських організацій. Серед “нігілістів” у 2009 р. таких було 32,2 %, у 2012 р. – 35,9 %, у 2015 р. – 33,7 %, однак порівняно з даними 2004 р. – 26,7 % – їхня частка зросла на +7 %. Серед “потенційних активістів” у 2004 р. таких було 22,1 %, у 2009 р. – 22 %, у 2012 р. – 19,3 %, у 2015 р. – 23,1 %.

Поряд з цим і серед “нігілістів”, і серед “потенційних активістів” спостерігається поступове зменшення частки громадян, яких узагалі не цікавить участь у роботі громадських організацій, навіть якщо така діяльність збігатиметься з їхніми інтересами (з 31,3 % у 2008 р до 24,4 % у 2015 р. в першій групі та з 7,2 % у 2008 р. до 2 % у 2015 р. – у другій). Однак якщо серед “нігілістів” частка байдужих станом на 2015 р. становить майже чверть респондентів (24,4 %), то серед “потенційних активістів” таких лише 2 %.

Узагальнюючи, пропонуємо зіставити відповіді респондентів та відтворити сукупний колективний портрет обох виокремлених нами груп громадян. Загальна картина станом на 2015 р. виглядає так: більше половини “нігілістів” – громадяни, які не вважають себе готовими до участі в роботі громадських організацій, навіть якщо діяльність цих

громадських організацій збігатиметься з їхніми інтересами, або їх взагалі не цікавить участь у роботі таких організацій (33,7 % + 24,4 % = 58,1 %); кожен п'ятий з опитаних (20,5 %) готовий долучитися, але їм бракує інформації про діяльність таких громадських організацій; зрештою, у рядах “нігілістів” близько 8 % – це прихована частка “потенційних активістів”, за певних умов готових активізуватися та спрямувати свої зусилля на добрі справи. Серед “потенційних активістів” кожен четвертий не вважає себе готовим до участі в роботі громадських організацій, навіть якщо діяльність цих громадських організацій збігатиметься з їхніми інтересами, або взагалі не цікавиться участю в роботі таких організацій (23,1 % + 2 % = 25,1 %); кожен другий (55,6 %) готовий долучитися, але їм бракує інформації про діяльність таких громадських організацій; зрештою, 14,4 % – потенційно готові інтегруватися до суспільно-громадської діяльності, якщо вона збігатиметься з їхніми інтересами.

В українському суспільстві в цілому для зростання громадського сектору є значний резерв, що потребує лише свого активування. Однак посередній рівень поінформованості громадян про діяльність структур громадянського суспільства, та й власне про саме громадянське суспільство, викликає певні побоювання. Чи є підстави сподіватися на підвищення участі населення в суспільно-політичному житті? Чи можна підвищити якість та легітимність управлінських рішень, налагодити конструктивне співробітництво між владою та громадянами без утвердження в масовій політичній свідомості демократичних норм та активістських настановлень? Зрештою, як запобігти численним зловживанням влади та її бюрократизації?

Сам факт постановки цих питань говорить про неприпустиме зволікання на шляху гармонізації суспільно-владних відносин, адже розвиток публічної сфери та комунікативних практик може відбуватися лише за умови співробітництва та партнерства влади й громадянства. Утім, у політичній свідомості та поведінці громадян спостерігаються певні позитивні зміни, які свідчать про поступове усвідомлення громадянами потреби в громадсько-політичній участі, а відтак – налагодження взаємодії між державними та громадянськими інституціями.

Якщо подивитися на розподіл відповідей на запитання “*Як Ви вважаєте, чи існує сьогодні потреба в розробленні додаткових механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю?*” [2], можна побачити, що за роки спостереження майже не змінилася частка громадян, які вважають, що такі механізми вже є, потрібно їх лише активно впроваджувати (2004 р. – 11,4 %; 2009 р. – 11,8; 2012 р. – 12,3; 2015 р. – 13,3 %). Ці, умовно, “активістські 10 %”,

про які згадувалося вище, є серед представників усіх регіонів України незалежно від віку та рівня освіти. Натомість майже половина опитаних респондентів (47,1 %) вважають, що сьогодні існує потреба в розробленні додаткових механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю. Потенційно активістське настановлення властиве представникам усіх регіонів України: найбільш виразно – мешканцям Заходу (60,3 %), майже половині мешканців Центрального і Південного регіонів (47,2 % і 45,5 %, відповідно) і навіть на Сході України (37,2 %). Це також представники усіх вікових категорій громадян незалежно від рівня освіти.

Порівняно з попереднім зрізом 2012 р. (36,5 %) число потенційно активних громадян збільшилося на 10 %. Зростання їхньої частки відбулося за рахунок поменшання проявів політичного нігілізму та недовіри до процесу реалізації публічної політичної діяльності серед громадян, які вважають, що від цього за нинішніх умов не може бути жодної користі (з 20,4 % у 2012 р. до 13,6 % у 2015 р.). Утім, дотепер кожен п'ятий представник Східного та Південного регіонів (близько 17 %) залишається носієм аполітичних настановлень і стереотипів, трохи менше таких у Центрі (14,2 %), найменше – на Заході (6,4 %). Найменше таких серед молоді (11,5 %), трохи більше – серед представників решти вікових категорій (близько 14 %).

Також спостерігається поступове зменшення кількості громадян з індиферентною громадянською позицією (2009 р. – 15,7 %; 2012 р. – 10,4 %; 2015 р. – 8,3 %). Майже незмінним залишився показник невизначеності громадянської позиції – кожен п'ятий опитаний респондент вагається з відповіддю (2012 р. – 19,7 %; 2015 р. – 17,2 %).

На запитання *“Чи є, на Вашу думку, необхідність у скороченні державного апарату за рахунок делегування адміністративних функцій органів виконавчої влади громадським організаціям?”* [2] кожен другий респондент дає ствердну відповідь, кожен третій вагається з відповіддю, а кожен п'ятий вважає, що такої необхідності немає. Порівняно з 2008 р. кількість громадян, що підтримують скорочення державного апарату та делегування його функцій громадським організаціям, зросла на 10 % (у 2008 р. таких було 39,5 %, у 2012 р. – 48,2 %, у 2015 р. – 50,8 %). Це зростання відбулося переважно за рахунок зменшення частки тих громадян, що вагалися з відповіддю (з 37,6 % у 2008 р. до 29 % у 2012 і 2015-му роках). А ось частка громадян, які вважають, що таке делегування функцій може потягти за собою численні непорозуміння, має незначні зміни в межах 3% (у 2008 р. – 21,6 %, у 2012 р. – 20,7 %, у 2015 р. – 18,7 %). Зазначимо, що на момент останнього опитування прибічники скорочення державного апа-

рату та розширення повноважень громадських організацій упевнено переважають супротивників цього в усіх регіонах, серед представників усіх вікових категорій незалежно від рівня освіти.

Більше того, переважна більшість громадян переконана, що і громадська свідомість, і громадські організації сьогодні готові до перерозподілу адміністративних функцій, а ось органи виконавчої влади – ні. За роки спостереження за відповідями респондентів на запитання *“Якщо Ви вважаєте за потрібне здійснити перерозподіл адміністративних функцій на користь громадянського суспільства, то, як думаете, чи готові до цього вже сьогодні органи виконавчої влади, самі громадські організації і суспільна свідомість?”* [там само] кількісне співвідношення між протилежними оцінками громадян готовності (“так”) або неготовності (“ні”) до перерозподілу функцій органів виконавчої влади майже не змінилося: у 2008 р. 61,5 % респондентів вважали, що органи влади не готові, 18,7 % – готові; у 2015 р. 65,5 % – не готові, 19,4 % – готові.

Натомість відчутні зрушення відбулися в оцінках громадян спроможності структур громадянського суспільства та сприйнятті власної здатності здійснювати вплив на суспільно-політичні процеси. Так, якщо у 2008 р. співвідношення готовності-неготовності громадських організацій до перерозподілу функцій було майже однаковим і становило 36,3 % (“так”) vs 38,8 % (“ні”), то у 2015 р. це співвідношення вже становило 46,4 % (“так”) vs 29,8 % (“ні”). Подібну динаміку спостерігаємо й у сприйнятті громадянами власної здатності здійснювати вплив на суспільно-політичні процеси: у 2008 р. – 36,9 % (“так”) vs 34,5 % (“ні”), у 2015 р. – 47,9 % (“так”) vs 26,8 % (“ні”).

Значущість спостережуваних тенденцій зростання частки громадян, переконаних у готовності як громадських організацій, так і суспільної свідомості до таких змін, полягає в тому, що вони свідчать про зміцнення суб'єктного потенціалу громадян, зростання їхньої впевненості у власних силах, їхню готовність перебрати на себе відповідальність за країну. Більше того, ці тенденції віддзеркалюють внутрішні процеси формування групової солідарності та підвищення рівня самоорганізаційної активності населення, що спроможні з часом у новітніх українських реаліях, перетворитися на потужний громадський рух. Цим фактом, на нашу думку, можна пояснити й виникнення потужної хвилі волонтерського руху наприкінці 2013 р. в Україні, який протягом 2015–2015 років на тлі безпорадності державних структур від самого початку збройного протистояння на Сході України набув значного розмаху.

Під тиском серйозних викликів сучасності українці як суспільство, як спільнота стали більш розвинутими, згуртованими, ніж держава

як інститут, що регулює життя цієї спільноти. За даними соціопитувань, понад 80 % громадян вважають волонтерський рух обов'язковою складовою розвитку громадянського суспільства [3], близько 50 % заявляє про свою причетність до волонтерства [4]. Однак чи засвідчують масштаби поширення волонтерського руху в Україні незворотність процесу зростання рівня громадської свідомості в наших співгромадян? Як довго хвиля піднесення громадянської та національної самоорганізації, що народилася майже спонтанно, перебуватиме в піковому стані? Чи не передчасні твердження, що волонтерство вже стало частиною культури, а відтак – світогляду української нації? Чому та звідки лунають думки, що час волонтерських організацій закінчився?

Результати соціологічних досліджень ІСПП НАПН України також свідчать про те, що український волонтерський рух у 2014 р. за масштабами поширення став безпрецедентним виявом громадської самоорганізації [7]. Однак уже через рік результати опитувань показали зниження градуса громадянської активності. Протягом 2014–2015 років частка громадян України, залучених до благодійної та волонтерської діяльності, знизилася майже на 15 %. Так, у 2014 р. по Україні в цілому близько 63 % громадян брали участь у діяльності волонтерських організацій та рухів, що допомагають українській армії, жертвам воєнного конфлікту на Сході України, з них 11 % брали участь в організованих формах волонтерської діяльності, а 51,9 % надавали допомогу іншими способами. Однак у 2015 р. загальна кількість громадян, які брали участь у волонтерській діяльності, знизилася до 48,2 %; з них громадян, які безпосередньо брали участь у діяльності волонтерських організацій та рухів, що допомагають українській армії, жертвам воєнного конфлікту на Сході України, поменшало до 8,3 % (-2,7 %); а ось частка громадян, хто по можливості надавав допомогу в інший спосіб, скоротилася до 39,9 % (-12 %). За цей же час частка громадян, які нічого із зазначеного вище не робили, зросла на 17% (з 31,9% у 2014 р. до 48,9% у 2015 р.).

Спадна динаміка спостерігається в усіх без винятку регіонах. Найбільш потужно волонтерський рух розгорнувся на Заході і в Центрі: у 2014 р. переважна більшість мешканців Західного і Центрального регіонів – 81,9 % (24,4 % + 57,5 %) і 75,3 % (7,1 % + 68,2 %), відповідно, брали участь у волонтерській діяльності. Однак у 2015 р. їхня частка скоротилася до 66,6 % (9,7 % + 56,9 %) на Заході, а в Центрі – до 52,4 % (8,5 % + 43,9 %). При цьому на Заході спад відбувся за рахунок зменшення майже у 2,5 рази (з 24,4 % у 2014 р. до 9,7 % у 2015 р.) числа громадян, що брали участь в організованих формах волонтерської діяльності. У Центрі на чверть (з 68,2 % у 2014 р. до 43,9 % у 2015 р.)

поменшало громадян, що допомагали українській армії, жертвам війни на Сході країни як могли. За цей же час і на Заході, і в Центрі вдвічі побільшало громадян, які нічого з переліченого з тих чи інших причин не роблять, – з 15,8 % до 32,2 % на Заході та з 21,9 % до 43,7 % у Центрі.

На Сході та Півдні України співвідношення між тими, хто долучився до волонтерського руху, й тими, хто лишився осторонь нього, у 2014 р. було майже однаковим: 48,6 % (9,2 % + 39,4 %) проти 48,8 % на Сході та 47,1 % (5,9 % + 41,2 %) проти 46,1 % на Півдні країни. Однак у 2015 р. це співвідношення становило вже 36,7 % (9,8 % + 26,9 %) проти 61,2 % на Сході, а на Півдні – 26,8 % (0,7 % + 26,1 %) проти 70,1%. На певні роздуми наводить той факт, що в регіонах, розташованих найближче до епіцентру воєнних дій, відбулося збільшення частки громадян, жодною мірою не причетних до волонтерського руху (близько 12 % на Сході та 24 % на Півдні), і відбулося таке зростання за рахунок відповідного зменшення частки громадян, що допомагали українській армії, жертвам війни на Сході країни як могли.

У респондентів, які не залучені до волонтерського руху (тобто відповіли на попереднє запитання “нічого із зазначеного вище не роблю”), ми запитали: “Якщо Ви не берете участі у волонтерській діяльності, то чому?”. Більшість із них – 37 % – відповіли, що не мають змоги; 30,7 % вважають, що це повинна робити держава; 11,6 % опитаних не бачать у цьому сенсу; 9,8 % – не знають, як допомогти; решта вагаються з відповіддю (8,4 %) та наводять власну причину (2,6 %). Порівняймо. У грудні 2014 р. за результатами контент-аналізу відкритих відповідей мотиви вибору респондентами варіанта відповіді “нічого із зазначеного вище не роблю, тому що...” були такими (у %):

- грошей не вистачає на життя самому; немає роботи, живу в скруті; ледве виживаю на пенсію; сам потребую допомоги (13,5);
- не бачу сенсу, мені це не потрібно, без мене обійдуться; не маю бажання, не думаю про це; не маю часу, працюю (5,2);
- не вірю, що допомога дістанеться тому, хто її справді потребує; не вірю волонтерам; не знаю, куди ці гроші підуть (3,2);
- для цього є держава, Міністерство оборони, це їхній обов’язок, а не волонтерів; плачу податки, воєнний збір вираховують із зарплати (1,8);
- не знаю, як допомогти; не знаю, що потрібно і як доставити; ніхто не звертався по допомогу (1,8);
- не підтримую війну, не вважаю правильним допомагати в безглуздій війні (1,5);
- збираюся це зробити, все ще попереду (0,3);

- син воює, передаю йому продукти, одяг; сам військовозобов'язаний (0,2);
- не знаю, як реагувати на ситуацію, що склалася (0,1);
- важко відповісти, не знаю (0,8);
- не відповіли (4,0).

Нагадаємо, на момент останнього опитування на попереднє запитання відповіла “нічого із зазначеного вище не роблю” майже половина респондентів (48,9 %). Можемо припустити, що згідно зі сформованою протягом нашого аналізу *шкалою типів громадянської залученості* третина опитаних – потенційно активні громадяни, а їхня “неучасть” спричинена передусім матеріальним виснаженням. Однак майже стільки ж серед них і громадян з індивідуальною (аполітичною) громадянською позицією, які не відчують відповідальності за долю військовослужбовців, що перебувають у зоні АТО, та переселенців зі Сходу України, перекладаючи цю відповідальність на державу. Кожен десятий – носій політичного нігілізму, що обґрунтовує власну пасивність тим, що не бачить сенсу в такій діяльності. Стільки ж необізнаних, що самоусунулися через незрозуміння як це зробити.

Як бачимо, ситуація сама по собі не робить людину активістом, а тільки слугує поштовхом до її громадянської активізації. Більше того, гострий дефіцит в українського суспільного загалу політичних і громадянських компетентностей не просто заважає самовиявленню громадян, а й нівелює значущість права на таку участь як необхідності й громадянського обов'язку.

Висновки. Отже, громадяни по-різному поінформовані щодо питань розвитку громадянського суспільства; загалом вони більш-менш компетентні, утім по-різному розглядають ситуацію і визначають ступінь своєї відповідальності за вирішення як загальнодержавних, так і локальних завдань. Громадянська активність українців є ситуативною, а громадянська ініціатива – переважно виявом локальної спонтанної колективної самоорганізації громадян. Українцям досі бракує усвідомлення того, що їхня громадянська активність має бути не лише відповіддю на складні виклики, а й постійною практикою; що запорука успішності і стійкості активістських практик – у міцності і розгалуженості горизонтальних зв'язків між громадянами і у формуванні добровільних громадських об'єднань; що зміцнення активістської компоненти, її стабілізація передбачають певний рівень інституціоналізації і “рутинізації” активістської діяльності.

У ході проведеного нами аналізу суспільно-політичних практик громадян реконструйовано шкалу (типологію) громадсько-політичної залученості, що дає відповідний “зріз” поширених в українському со-

ціумі моделей участі громадян у суспільно-політичному житті. Діапазон значень шкали охоплює еквівалентні типи політичних орієнтацій (політико-психологічних настановлень) громадян (активісти, ситуативні активісти, політичні нігілісти, абсентеїсти) та фіксує “емпіричну вагу” кожної групи. На цей час громадянська політична культура в Україні представлена таким чином (і відповідною формулою):

1) активісти (від 10 %) – небайдужі, високовмотивовані та політично соціалізовані люди з високорозвиненою політичною свідомістю та високою політичною культурою, які активно залучені в суспільно-політичне життя і за певних умов здатні суттєво вплинути на погляди основної маси населення; це переважно люди з повною вищою або неповною вищою чи середньою спеціальною освітою, які є серед представників усіх вікових категорій;

2) ситуативні активісти (близько 40 %) – люди з потенційно активістськими настановленнями, які не є постійними учасниками громадсько-політичного життя, однак здатні за певних умов мобілізуватися самі й мобілізувати своє соціальне оточення навколо певної мети чи ідеї; вони є серед представників усіх вікових категорій незалежно від рівня освіти, але чим вищий рівень освіти, тим більшою мірою громадяни схильні проявляти громадянську активність;

3) політичні нігілісти (близько 30 %) – люди з аполітичною громадянською позицією, що сповідують інертно-споглядальний тип ставлення до громадсько-політичного життя, що можна трактувати і як громадянську позицію, і як неусвідомлювану та навіть захисну реакцію від будь-яких форм суспільно-політичної активності; вони є серед представників усіх вікових категорій незалежно від рівня освіти, однак їхня частка зростає пропорційно віку та спадає залежно від рівня освіти;

4) абсентеїсти (близько 10 %) – люди з індиферентною громадянською позицією, що виражають байдужість до громадсько-політичного життя; це переважно молоді люди 18-29 років з неповною середньою або неповною вищою та середньою спеціальною освітою;

5) люди з невизначеною громадянською позицією (близько 10 %).

Попри те, що становлення громадянської політичної культури в цілому відбувається досить суперечливо та характеризується регіональною фрагментацією, амбівалентністю суспільної свідомості, нерозвиненістю громадянських позицій, в українському суспільстві простежується тренд до формування активістської політичної культури та поступового додання елементів патріархально-підданської політичної культури. Сьогодні намітилися тенденції, що свідчать про зміцнення суб'єктного потенціалу громадян, зростання їхньої впевненості у власних силах, їхню готовність брати на себе відповідальність

за країну. Більше того, ці тенденції віддзеркалюють внутрішні процеси формування групової солідарності та підвищення рівня самоорганізаційної активності населення, що спроможні з часом у новітніх українських реаліях перетворитися на потужний громадський рух. Це означає, що: 1) політична культура сучасної України перебуває в процесі становлення і ще не набула усталеного вигляду; 2) в українському суспільстві в цілому є значний резерв для зростання громадського сектору; 3) громадянське суспільство в Україні потенційно активне і прагне змін.

Література

1. Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд; С. Верба; пер. с англ. Е. Генделя. – М. : Мысль, 2014. – 500 с.
2. Взаємодія держави і суспільства, символічний простір народу та українсько-російські взаємини у дзеркалі громадської думки. Жовтень 2015: інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2015. – 52 с.
3. Волонтерський рух в Україні. GfK Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content_import/2015-09-01_press_releases/data/ua/Documents/Presentations/report_vyshlisky.pdf.
4. Волонтерську допомогу армії надавали майже половина українців [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – Режим доступу : <http://dt.ua/UKRAINE/volontersku-dopomogu-armiyi-nadavali-mayzhe-polovina-ukrayinciv-160462.html>. – 30.12.2014.
5. Залучення громадян України до діяльності громадських організацій: проблеми та напрями їх вирішення : аналіт. записка [Електронний ресурс] / Ю. Опалько. – К. : НІСД, 2008. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/november08/4.htm>.
6. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. – К. ; Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
7. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства: теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 275 с.
8. Розумний М. “Громадянське суспільство” vs “політична нація” / М. Розумний // Стратегічна панорама. – 2013. – № 2 (27). – С. 5–11.
9. Слюсаревський М. Навіщо потрібна дорога, яка не веде до храму? / М. Слюсаревський // Освіта. – 2015. – №19 (5662).
10. Слюсаревський М. Політична участь як особливий “зріз” політичної поведінки / М. Слюсаревський // Політичний менеджмент. – 2009. – № 5. – С. 8–18.
11. Теория и практика демократии. Избранные тексты / под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. – М. : Ладомир, 2006. – 496 с.

12. Social consensus through the influence of committed minorities [Електронний ресурс] / J. Xie, S. Sreenivasan, G. Korniss, W. Zhang, C. Lim, B. K. Szymanski // *Physical Review E*. – 2011. – Vol. 84 (Is. 1). – Режим доступу : http://arxiv.org/PS_cache/arxiv/pdf/1102/1102.3931v2.pdf. – 22.06.2011.
13. Quo vadis? Перспективи становлення громадянського общества в Росії: Круглий стіл журналу “Полис” // *Полис*. – 2012. – № 2. – С. 117–140. – (Ч. 1); № 3. – С. 75–107. – (Ч. 2).

References

1. Almond, H. and Verba, S. (2014). *Hrazhdanskaya kultura: politicheskie ustanovki i demokratiya v pyati stranakh* [The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations]. Moscow: Mysl (rus).
2. *Vzaiemodіia derzhavy i suspilstva, symbolichnyi prostir narodu ta ukrainskoroziiskі vzaiemny u dzerkali hromadskoi dumky*. Zhovten' 2015. *Informatsiyni biuletен* [The interaction of state and society, the symbolic space of people and the Ukrainian-Russian relations in the mirror of public opinion]. October' 2015. Newsletter. In M. M. Slyusarevskyy (Eds.). Kyiv (ukr).
3. *Volonterskyi ruh v Ukraini*. GfK Ukraine (2015). [The volunteer movement in Ukraine, GfK Ukraine], https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content_import/2015-09-01_press_releases/data/ua/Documents/Presentations/report_vyshlisky.pdf [downloaded 31 March] (ukr).
4. *Volontersku dopomohu armii nadavaly maizhe polovyna ukraintziv* [The half of Ukrainians had provided the Volunteer Help for Army] (2014). *Dzerkalo tyzhnia* [Mirror Weekly], 2014, 30 December, http://dt.ua/UKRAINE/volontersku-dopomogu-armiyi-nadavali-mayzhe-polovina-ukrayinciv-160462_.html [downloaded 31 March] (ukr).
5. Opalko, Yu. (2008). *Zaluchennia hromadian Ukrainy do diialnosti hromadskykh orhanizatsii: problemy ta napriamy yikh vyrishennia. Analychna zapyska* [Involvement of citizens of Ukraine to the activities of non-governmental organizations: problems and directions of their solutions. Policy Brief]. Kyiv, NISD, <http://old.niss.gov.ua/Monitor/november08/4.htm> [downloaded 31 March] (ukr).
6. Karas, A. (2003). *Filosofіia hromadianskoho suspilstva v klasychnykh teoriiah i neklasychnykh interpretatsiiah* [The philosophy of the civil society in the classical theories and in the nonclassical interpretations]. Kyiv; Lviv: Publishe centre LNU of name Ivan Franko (ukr).
7. Kolodiy, A. F. (2002). *Na shliakhu do hromadianskoho suspilstva: teoretychni zasady i sotsiokulturni peredumovy demokratychnoi transformatsii v Ukraini* [On the way to civil society: theoretical background and socio-cultural prerequisites of democratic transformation in Ukraine]. Lviv: Chervona Kalyna (ukr).
8. Rozumnyy, M. (2013). “Hromadianske suspilstvo” vs “politychna natsiia” [“Civil society” vs “political nation”]. *Stratehichna panorama* [Strategic Panorama], no 2 (27), 5–11 (ukr).

9. Slyusarevskyy, M. (2015). Navishcho potrebna doroha, yaka ne vede do khramu? [Why do we need a road that does not lead to the temple?]. *Osvita* [Education], 19 (5662) (ukr).
10. Slyusarevskyy, M. (2009). Politychna uchast yak osoblyvnyi "kriz" politychnoi povedinky [Political participation as a particular "slice" of political behavior]. *Politychnyy menedzhment* [Political management], 5, 8–18 (ukr).
11. Inozemtsev, V. L. And Kapustin, B. H. (Eds). (2006). *Teoriya i praktika demokratii. Izbrannyye teksty* [Theory and practice of democracy. Selected texts] Moscow: Lodomir (rus).
12. Xie, J., S. Sreenivasan, G., Korniss, W., Zhang, C., Lim, B. K. Szymanski (2011). Social consensus through the influence of committed minorities. *Physical Review E*, Vol. 84 (Is. 1), http://arxiv.org/PS_cache/arxiv/pdf/1102/1102.3931v2.pdf [downloaded 31 March].
13. Quo vadis? Perspektivy stanovleniya hrazhdanskogo obshchestva v Rossii (Chast 1). Kruglyy stol zhurnala "Polis" [Prospects for a civil society in Russia (Part 1). Roundtable "Policy" magazine] (2012). *Polis* [Policy], no 2, 117–140 (1); no 3, 75–107 (rus).

Sushyi O. V. Social and political participation of Ukrainian citizens: how to overcome the challenge of subjectless?

The tendencies and dynamics of changes of social and political participation among Ukrainian citizens in conditions of domestic political instability and external threats to the territorial integrity of Ukraine have been analyzed. Based on the analysis results of a nationwide representative surveys ISPP NAES of Ukraine, the scale (typology) of social and political involvement has been reconstructed. These scales reflect an appropriate "cut" models of citizens' participation in public and political life, that are prevalent in the Ukrainian society. The range of its values encompasses of types of political orientations (political and psychological attitudes) of citizens (activists, situational activists, political nihilists, absentees) and fixes the "the empirical weight" of each groups. During the analysis has been established that citizens were informed of other ways, more or less competentive, in different ways to review the situation and determine the degree of their responsibility for the decisions regarding both national and local problems. Civil activity of Ukrainian citizens is a situational, but civil initiative is a manifestation of the local and spontaneous collective self-organization of citizens. Ukrainians still do not have enough comprehension of whether their civil activity has to be not only a response to the complex challenges, but also a constant practice; that pledge of success and sustainability activist practices – in strong and ramified horizontal relations between citizens and in the formation of voluntary associations; that strengthening the activist component and its stabilization assumes a certain level of institutionalization and "routinization" of civil activity. The trends indicate strengthening of subjective potential of citizens, increase their self-confidence, their readiness to assume responsibility for the country. These trends show the internal processes of formation of group solidarity and increased self-activity of the population in new Ukrainian realities that can eventually turn into a powerful social movement. It is alleged that

the political culture of contemporary Ukraine is in the process of becoming and had not yet received stable shape; the Ukrainian society as a whole has a considerable reserve for the growth of civil sector; civil society is potentially active and wants to change Ukraine.

Key words: political participation, civil society, civic consciousness, social and political practices, political culture.

© Сушій О. В.

З. Ф. Сіверс

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ТА НАСТАНОВЛЕНЬ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ ЩОДО ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ

Стисло формулюються основні обмеження, властиві розумінню і поясненню політико-правової свідомості з позиції класичної раціональності. Аналізуються особливості тлумачення політико-правової свідомості в контексті концепції соціальних уявлень, дається визначення політико-правової свідомості та характеризується її “наявний стан”. Наводяться дані емпіричного дослідження соціальних уявлень та настановлень молоді щодо політико-правових інститутів. Здійснюється порівняльний аналіз мотивації респондентів у виборі політичної орієнтації, уявлень про соціальну справедливість у виділених групах, уявлень про актуальні політико-правові потреби (особисті і громадян країни), ступеня довіри до політико-правових інститутів, особистого досвіду політико-правової активності та наявних сценаріїв дій у політико-правових ситуаціях у представників різних груп.

Ключові слова: соціальні уявлення, соціальні настановлення, політика, право, політико-правова свідомість.

Проблема. Глибинні трансформації, які відбулися протягом останніх десятиліть в українському суспільстві, проголошення курсу на побудову правової, демократичної держави актуалізували науковий дискурс щодо політичної та правової свідомості громадян, особливо молоді. Сьогоднішній соціально-політичний контекст впливає на активізацію теоретико-правових, філософських, політологічних, соціологічних, психологічних досліджень, у яких простежується пошук нових наукових парадигм, нових підходів до вивчення феноменів правової і політичної, а останнім часом і політико-правової свідомості.

Феномен політико-правової свідомості перебуває на перетині юриспруденції, політології, філософії, соціології, психології та інших соціально-гуманітарних наук. Цей факт уже не потребує окремого визнання. Однак усе ще актуальною залишається необхідність підтвер-